

Μεγάλη Ιδέα προσέφερε επίσης και το όχημα για να γεφυρωθεί η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε ετερόχθονες και αυτόχθονες περιλαμβάνοντας όλες τις περιοχές όπου κάποτε κατοικούσαν έλληνες σε μια φανταστική Μεγάλη Ελλάδα της οποίας, θεωρητικά, όλοι οι πολίτες ήταν ορθόδοξοι. Τέτοια ιδεολογικά σχήματα, θεωρητικά περιλάμβαναν όλους τους έλληνες. Για τους άλλους όμως δημιουργούσαν ένα κλίμα που υπέκρυπτε αποκλεισμό. Και ενώ σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού της Παλαιάς Ελλάδας ήταν έλληνες ορθόδοξοι, κάποιες από τις νέες περιοχές ήταν πληθυσμιακά πολύ πιο ποικίλες. Η αυξανόμενη αναφορά του ελληνικού εθνικισμού στην ορθοδοξία έκανε τη μετατροπή από οθωμανούς υπηκόους σε έλληνες πολίτες εύκολη για τους χριστιανούς, αλλά περίπλοκη για τους εβραίους. Οι έλληνες εβραίοι προέκυψαν ως μια λογική, αν και ταξινομικά άνευ προηγουμένου, απόρροια της μετάβασης από την αυτοκρατορία σε έθνος.

ζωής παρέμενε οθωμανικό, περιστρεφόμενο γύρω από κέντρα όπως η Θεσσαλονίκη, η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη.

Όπως ακριβώς η αυτοκρατορία δεν εξαφανίστηκε γρήγορα, έτσι και η Ελλάδα δεν γεννήθηκε μέσα σε μια βραδιά. Ο *Οριστικός καθορισμός των ηπειρωτικών ορίων της Ελλάδος*, όπως ονομαζόταν η συνθήκη του 1832, αποδείχτηκε κάθε άλλο παρά οριστικός.⁶⁹ Τα επόμενα 115 χρόνια, τα σύνορα της Ελλάδας ανασχεδιάστηκαν έξι φορές.⁷⁰ Με το τέλος των βαλκανικών πολέμων το 1913, ο εβραϊκός πληθυσμός της Ελλάδας θα εκτοξευτεί από λίγες εκατοντάδες σε σχεδόν εκατό χιλιάδες. «Η Παλαιά Ελλάδα», όπως έγιναν γνωστά τα αρχικά ελληνικά εδάφη, αντιπροσώπευαν λιγότερο από το μισό της ολικής περιοχής που θα καταλάμβανε τελικά η χώρα. Σε ολόκληρη την περιοχή ζούσαν εβραϊκές κοινότητες και, ενώ οι έλληνες χριστιανοί χαιρόνταν που έβλεπαν τη σταδιακή επέκταση της νέας Ελλάδας, πολλοί εβραίοι οι οποίοι ήλπιζαν να διατηρήσουν το status quo της αυτοκρατορικής διοίκησης, δεν χαιρόνταν καθόλου.

Η επέκταση καθοδηγήθηκε από τη *Μεγάλη Ιδέα*, ένα δόγμα με θεολογική απόχρωση το οποίο αποσκοπούσε στην εδαφική αναδημιουργία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Μικροσκοπική, και με πενιχρά οικονομικά και ιδεολογικά αποθέματα, η Ελλάδα δεν είχε τα περιθώρια να ορίσει ως έλληνες μόνο αυτούς που είχαν γεννηθεί εκεί. Σε μια ομιλία του στη Βουλή το 1844, πασίγνωστη έκτοτε, ο Κωλέττης εξέφρασε με σαφήνεια αυτό που θα γινόταν η βάση όλων των ελληνικών πολιτικών για αυτό το ζήτημα: το κύριο μέλημα του έθνους δεν ήταν απλώς «η τύχη της Ελλάδος, αλλά του ελληνικού γένους.»⁷¹ Κατά την άποψη αυτή, οι ετερόχθονες, οι έλληνες που είχαν γεννηθεί εκτός των συνόρων της νέας Ελλάδας ήταν έλληνες υπήκοοι όπως ακριβώς και οι αυτόχθονες. Πολλοί επιφανείς έλληνες –ανάμεσά τους και ο Κωλέττης, ο πρώτος πρωθυπουργός της χώρας– ήταν ετερόχθονες. Αυτή η διεθνική σχηματοποίηση εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους καθώς δικαιολογούσε την αυξανόμενη επιρροή τους στην ελίτ της ελληνικής κοινωνίας.

Οι ετερόχθονες ήταν συχνά πιο πλούσιοι και με καλύτερη εκπαίδευση, και μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα είχαν κυριαρχήσει στην ελληνική πολιτική και πνευματική ζωή. Αντίθετα, οι βετε-

ράνοι του πολέμου ήταν ως επί το πλείστον πένητες και αμόρφωτοι. Ήταν θρησκευόμενοι, φλογεροί εθνικιστές και αντιλαμβάνονταν την ελληνική απελευθέρωση όχι μέσα από το φιλελεύθερο δημοκρατικό λεξιλόγιο της Γαλλικής Επανάστασης αλλά μάλλον σαν θρίαμβο του χριστιανικού καλού επί της μουσουλμανικής τυραννίας. Η δυσφορία ανάμεσα σε ετερόχθονες και αυτόχθονες αυξανόταν καθώς τους αγωνιστές του πολέμου της ανεξαρτησίας αντικατέστησε ένας νέος στρατός εκπαιδευμένος από ευρωπαίους, και έλληνες από την Κωνσταντινούπολη και ξένοι από τη Δύση συνέρρευσαν και ανέλαβαν τα ηνία. Όπως έγραφε με πικρία ο στρατηγός Ιωάννης Μακρυγιάννης, αυτόχθων ο ίδιος, «κι εκείνοι οπού θυσίασαν το δικόν τους στα δεινά της πατρίδος ας γκεζερούν εις τους δρόμους ξυπόλυτοι και ταλαιπωρημένοι κι ας λένε “ψωμάκι”. Οι ακαθαρσίες της Κωνσταντινόπολης και της Ευρώπης καρότζες, μπάλους, πολυτέλειες, λούσια πλήθος. Αυτήνοι αφεντάδες μας κι εμείς είλωτές τους. Πήραν τα καλύτερα υποστατικά, τις καλύτερες θέσες στους σπιτότοπους, στα υπουργεία βαριούς μιστούς... γίνηκαν όλοι 'διοχτήτες. Κριταί αυτήνοι, αφεντάδες αυτήνοι· όπου να πάνε οι έλληνες όλο ξυλιές τρώνε».⁷²

Η ελληνική κοινωνία ήταν διαιρεμένη σε ετερόχθονες και αυτόχθονες, σε φιλοδυτικούς και οπαδούς της παράδοσης, στη νέα ελίτ και την αγροτιά. Οι διαμάχες αυτές δημιούργησαν ξενοφοβία και έδωσαν έμφαση στην ορθοδοξία ως κοινό παρονομαστή όλων των ελλήνων, ετεροχθόνων και αυτοχθόνων. Παλαιότερες φιλελεύθερες απόπειρες να περιορίσουν την επιρροή της ορθοδοξίας είχαν ήδη οδηγήσει σε ένα «φιλορθόδοξο» κίνημα, το οποίο τροφοδοτούσε η αντίληψη ότι η ορθοδοξία βρισκόταν υπό πολιορκία. Το κίνημα υποστήριζε μαχητικά πως πυρήνας του ελληνισμού είναι η ορθοδοξία και πίεζε τον Όθωνα να αφήσει κατά μέρος τις δυτικές ιδέες και να υποκλιθεί στη θέληση του ίδιου του ελληνικού λαού. Το φιλορθόδοξο κίνημα συσπειρώθηκε γύρω από μια οργάνωση τη *Φιλορθόδοξον Εταιρείαν*, η οποία είχε ιδρυτικό στόχο την απελευθέρωση των οθωμανικών επαρχιών της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Η διεκδίκηση της εταιρείας επί των «ομόθρησκων» ορθόδοξων ελλήνων πέρα από τα σύνορα του βασιλείου συνέπιπτε με το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας για ανασύσταση του Βυζαντίου με κέντρο την Κωνσταντινούπολη. Η

νός πως ήταν εβραίος δεν ήταν το μοναδικό που τον έκανε να διαφέρει από τους γείτονες· είχε υπηρετήσει ως πορτογάλος διπλωμάτης στην Αθήνα και τόνιζε ότι η καταγωγή του από το Γιβραλτάρ τον έκανε βρετανό υπήκοο. Ο ίδιος ο Πατσίφικο υποστήριζε πως το γεγονός ότι ήταν ευάλωτος οφειλόταν κυρίως στο ότι βρισκόταν «μακριά από την πατρίδα μου, σε μια ξένη χώρα.»⁶³ Ζητώντας τη βοήθεια της Βρετανίας, παρ' όλο που ήταν ίσως απαραίτητο, ο Πατσίφικο θέλησε να εκμεταλλευτεί το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν υποχείριο αυτής της χώρας οικονομικά αλλά και πολιτικά. Από την πλευρά τους και οι βρετανοί είναι προφανές ότι βρήκαν στο πρόσωπο του Πατσίφικο την ευκαιρία να εφαρμόσουν την αρχή του Πάλμερστον ότι οι βρετανοί υπήκοοι, όπου κι αν βρίσκονταν, απολάμβαναν της προστασίας του Στέμματος. Και βέβαια, παρουσίασαν την υπόθεσή του ως ζήτημα «ανθρώπινων δικαιωμάτων» και χλεύαζαν τους έλληνες για άγνοια της αρχής της «θρησκευτικής ανεκτικότητας».⁶⁴ Στην πραγματικότητα όμως επρόκειτο για ένα από τα επεισόδια που σχετίζονταν με υπηκόους της στο εξωτερικό, τα οποία χρησιμοποίησε η Βρετανία για να αποδείξει τη διεθνή υπεροχή της.⁶⁵ Για τη Βρετανία το διακύβευμα δεν ήταν η θρησκευτική ανεκτικότητα αλλά η βρετανική κυριαρχία.

Ενώ η ελληνική πολιτεία κατηγορούσε τον Πατσίφικο για ανθελληνική στάση –στο κάτω κάτω ήταν η χώρα όπου ζούσε– επειδή περιφρόνησε το νομικό της σύστημα επιλέγοντας να κινηθεί μέσω της βρετανικής διπλωματίας, την ίδια στιγμή επανειλημμένα τόνιζε πως δεν μπορούσε να παρέμβει στις υποθέσεις του. Ως αλλοδαπός και εβραίος δεν προστατευόταν από τους ελληνικούς νόμους. Αλλά ήταν αλλοδαπός εν μέρει ακριβώς επειδή ήταν εβραίος· όπως έγραφε ο Πατσίφικο, «Το γεγονός ότι ήταν εβραίος» σήμαινε πως «δεν είχε το δικαίωμα να φέρεται ως έλληνας πολίτης.»⁶⁶ Σύμφωνα με το σκεπτικό του, ο απόλυτος αποκλεισμός των εβραίων από τη ζωή στην Ελλάδα ήταν αυτός ο οποίος καθιστούσε την ελληνική κυβέρνηση υπόλογη για το εναντίον του έγκλημα.⁶⁷ Κανένας εβραίος, υπαινισσόταν, δεν είχε ελπίδα να θεωρηθεί έλληνας, ούτε και κανένας θα ήθελε. Μέχρις ενός σημείου, η υπόθεση Πατσίφικο μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική του βαθμού της ανικανότητας του δικαστικού και κοινωνικού συστήματος να αποδεχτούν την προοπτική ενός έλληνα εβραίου.

Η επίθεση στο σπίτι και την οικογένεια του Πατσίφικο είχε, ως είμαστε σίγουροι, κίνητρο τις προκαταλήψεις και τον αντισημιτισμό. Η απροθυμία της ελληνικής κυβέρνησης να προωθήσει την υπόθεση είχε την ίδια αιτία. Αλλά υπήρχαν και άλλοι παράγοντες που επίσης έπαιξαν ρόλο: ανησυχία για τον αποδυναμωμένο ρόλο της ελληνικής εκκλησίας στην κοινωνία, τεράστια αγανάκτηση για τις πολιτικές και οικονομικές πιέσεις από το εξωτερικό και η σύζευξη ελληνισμού και ορθοδοξίας. Σε ένα περιβάλλον όπου οι εβραίοι ήταν απειροελάχιστη μειοψηφία χωρίς επίσημη αναγνώριση, τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης της Ελλάδας οι νομικές τους υποθέσεις επιλύονταν ad hoc και σε προσωπική βάση.

Η «Μεγάλη Ιδέα» και η εδαφική επέκταση

Η μετάβαση από επαρχία της αυτοκρατορίας σε έθνος δεν ήταν ούτε ξεκάθαρη ούτε απότομη. Για ένα σχεδόν αιώνα, μέχρι την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας το 1923, η Ελλάδα και η Οθωμανική Αυτοκρατορία συνυπήρχαν. Μετά τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα με τις οποίες δόθηκε η υπηκοότητα σε μη μουσουλμάνους πολίτες, οι έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απολάμβαναν ένα είδος διπλής υπηκοότητας, όντας πολίτες και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του Βασιλείου της Ελλάδας – οι πολίτες της Ελλάδας δεν μπορούσαν να είναι συγχρόνως υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά είχαν το δικαίωμα (ή μάλλον την υποχρέωση) να είναι μέλη του «Μιλετιού των Ρωμιών», του συλλογικού σώματος των ορθόδοξων χριστιανών της χώρας. Ως μέλη του, ήταν συγχρόνως έλληνες πολίτες και επίσημοι «πρώην υπήκοοι» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁶⁸ Και οι εβραίοι όμως, ήταν κι αυτοί περισσότερο υπερεθνικοί παρά εθνικοί – γι' αυτούς δηλαδή τα εθνικά σύνορα ήταν πολύ λιγότερο σημαντικά από τα κοινοτικά. Οι δεσμοί ανάμεσα στις κοινότητες της Ελλάδας δεν ήταν τόσο ισχυροί όσο με τις κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι εβραίοι στην Ελλάδα διατήρησαν τα ραβινικά και εμπορικά τους δίκτυα σε όλη τη Μεσόγειο, όπως έκαναν εδώ και αιώνες. Το κέντρο βάρους της εβραϊκής

και να τους σώσουν από την αξιοθρήνητη φτώχεια τους. Αντιπροσώπευαν μία ακόμα μορφή εξωτερικής παρέμβασης. Ιεραπόστολοι της επισκοπικής εκκλησίας από τις Ηνωμένες Πολιτείες, για παράδειγμα, εγκαταστάθηκαν το 1831 στην Αθήνα, ανοίγοντας ένα σχολείο για να εκπαιδεύσουν «την ανερχόμενη γενιά των ευέξαπτων ελλήνων.»²⁶ Το σχολείο στο πρόγραμμά του έδινε ιδιαίτερη έμφαση στον δίκαιο διαχωρισμό εκκλησίας και κράτους: «Η κυρία Χιλλ σοφά προσπάθησε να εντυπώσει στο μυαλό [των μαθητών] τον σεβασμό προς τις συνταγματικές αρχές, κάτι ιδιαίτερα σημαντικό στην ταραγμένη και ανήσυχη αυτή πολιτεία.»²⁷ Τέτοιοι ιεραπόστολοι θεωρούνταν θρησκευτικοί αλλά και πολιτικοί εισβολείς που υποκινούσαν τους Έλληνες να εγκαταλείψουν την πίστη τους και να υιοθετήσουν δυτικές φιλελεύθερες ιδέες. Η Εκκλησία της Ελλάδας πήρε μέτρα για να εμποδίσει την προτεσταντική εισβολή. Το 1836 αλλά και τρία χρόνια αργότερα, η Ιερά Σύνοδος εξέδωσε εγκυκλίους οι οποίες καταδίκάζαν την απόδοση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική. Η αρχική γλώσσα γραφής της – η κοινή ελληνική, η *lingua franca* της ύστερης ελληνιστικής περιόδου – ήταν ακατάληπτη για πολλούς Έλληνες, και οι δυτικοί ιεραπόστολοι είχαν προσπαθήσει να το εκμεταλλευτούν παραγγέλλοντας τη μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική. Οι Βιβλικές Εταιρείες των καλβινιστών αλλά και των προτεσταντών και ιδιαίτερα οι μεταφραστικές τους απόπειρες υπέσκαπταν την έμφαση που έδινε ο νεο-ελληνισμός στην ελληνική γλώσσα και την ορθόδοξη πίστη ως τους δύο πυλώνες της ελληνικής ταυτότητας. Ως απάντηση στις πολλαπλές αυτές πιέσεις που συνόδευσαν το τέλος του ελληνικού πολέμου για την ανεξαρτησία, σε όλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα η αυτοκέφαλη εκκλησία προωθούσε την επιρροή της με ένα επιθετικό πρόγραμμα ελληνοποίησης, συνδέοντας την ελληνικότητα με την ορθοδοξία πολύ εντονότερα από ποτέ. Η σύζευξη ορθοδοξίας και έθνους, μαζί με την ουσιαστική απουσία εβραίων, καθιστούσε την ιδέα του Έλληνα εβραίου εννοιολογικό οξύμωρο, ενώ τα δημογραφικά στοιχεία διασφάλιζαν πως, τουλάχιστον προς το παρόν, το ζήτημα ήταν ανύπαρκτο. Επισήμως, δεν αναγνωρίστηκαν συνταγματικά μέχρι τη δεκαετία του 1860. Αλλά ακόμη και τότε, η αλλαγή δεν είχε τόσο να κάνει με αυτό καθαυτό το status των εβραίων, όσο με μια θεμελιώδη

αλλαγή στη φύση του ελληνικού κράτους – το οποίο με το σύνταγμα του 1864 έγινε «Βασιλευόμενη Δημοκρατία»,²⁸ και η εξουσία πέρασε από τον μονάρχη στον λαό.

Αθήνα

Λίγο μετά την ίδρυσή του, η Αθήνα επελέγη ως πρωτεύουσα του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου.²⁹ Και εδώ, η δυτική επιρροή και ο φιλελληνισμός κέρδισαν τη μάχη: ενώ οι Έλληνες ήθελαν πρωτεύουσα το Ναύπλιο, οι μεγάλες δυνάμεις θεωρούσαν αδιανόητο να μην είναι η Αθήνα πρωτεύουσα της Ελλάδας. Αλλά όσο κι αν απέπνεε το ένδοξο κλασικό παρελθόν της, η Αθήνα του 1830 δεν ήταν παρά ένα άθλιο χωριουδάκι, κατεστραμμένο από τον πόλεμο, ασήμαντο πολιτιστικά ή οικονομικά. Παρά την εβραϊκή παρουσία από την ελληνιστική εποχή, στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, στην πόλη δεν ζούσαν εβραίοι.³⁰ Τον δέκατο έβδομο αιώνα, συνεπεία των μεταναστεύσεων από την Ισπανία, είκοσι περίπου οικογένειες σεφαραδιτών εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα.³¹ Αλλά μέχρι το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα όλοι οι εβραίοι είχαν εξαφανιστεί καθώς η πόλη, κατεστραμμένη από χρόνια πολέμου, είχε βυθιστεί σε πολιτιστική και οικονομική αφάνεια, και ο συνολικός πληθυσμός της είχε συρρικνωθεί σε μερικές χιλιάδες.

Οι εβραίοι που ήρθαν στην Αθήνα τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία δεν ήταν Έλληνες με καμία έννοια του όρου: ήρθαν από τη δυτική Ευρώπη, δεν μιλούσαν ελληνικά και ήταν υπήκοοι άλλων εθνών. Η Αθήνα των μέσων του δέκατου ένατου αιώνα γνώρισε τεράστια μεγέθυνση και διάφοροι αλλοδαποί, ανάμεσά τους και εβραίοι, συνέρρεαν για να εκμεταλλευτούν τις οικονομικές ευκαιρίες που παρουσίαζε η γοργή ανάπτυξη. Τυπικό παράδειγμα ήταν ο Μαξ Ρότσιλντ, μέλος της βαυαρικής ακολουθίας του βασιλιά που καταγόταν από μια από τις πιο εξέχουσες εβραϊκές οικογένειες της Ευρώπης. Ο Ρότσιλντ ήταν ο πρώτος που εγκαταστάθηκε στη νέα εβραϊκή κοινότητα της Αθήνας και, κατόπιν αιτήματος του Όθωνα έγινε και πρόεδρος της αθηναϊκής εβραϊκής κοινότητας – μια θέση η οποία παρέμενε

Οι έλληνες δεν είχαν εμπειρία με το ευρωπαϊκό περιβάλλον, το οποίο είχε πλεόνασμα ρευστών από τις πρόσφατες αποικιακές επιτυχίες. Τα δάνεια είχαν επαχθέστατους για τους έλληνες όρους, και στην πραγματικότητα υποθήκευαν όλα όσα είχαν πριν ακόμα συσταθεί το έθνος τους. Όπως είναι τυπωμένο επάνω στα ομόλογα που εκδόθηκαν στη διάρκεια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, η ελληνική εγγύηση για την αποπληρωμή έλεγε τα εξής: «Όλα τα έσοδα της Ελλάδας προορίζονται για την αποπληρωμή του ετήσιου χρέους. Το σύνολο της εθνικής περιουσίας της Ελλάδας δεσμεύεται υπέρ των δικαιούχων των υποχρεώσεων που εκρέουν από αυτό το δάνειο, μέχρι πλήρους εξοφλήσεως του κεφαλαίου το οποίο προέρχεται από τις εκρέουσες υποχρεώσεις.»²³ Η ελληνική «ανεξαρτησία» σήμαινε την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό, αλλά όχι πολιτική ούτε οικονομική αυτονομία. Όπως σχολίαζε ο βρετανός πρεσβευτής στην Ελλάδα, «Μια αληθινά ανεξάρτητη Ελλάδα είναι παραλογισμός· η Ελλάδα ή θα είναι ρωσική ή θα είναι αγγλική· και καθώς δεν πρέπει να είναι ρωσική, επιβάλλεται να είναι αγγλική.»²⁴

Ελληνική εκκλησία και κράτος

Οι πιέσεις αυτές προκάλεσαν την έντονη ελληνική δυσαρέσκεια απέναντι σε αυτό που έγινε ευρέως αντιληπτό ως επίθεση εναντίον της ελληνικής πολιτιστικής αυτονομίας – μια άποψη που υποδαυλιζόταν από το γεγονός ότι οι μεγάλες δυνάμεις είχαν προσπαθήσει σκληρά να μειώσουν στο ελάχιστο την εξουσία της ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας. Ενώ υπό τους οθωμανούς το πατριαρχείο εξουσίαζε όλους τους ορθόδοξους χριστιανούς, η νέα αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδας που ιδρύθηκε το 1833, ήταν υπεύθυνη μόνο για τους έλληνες πολίτες και ήταν υποτελής στην κυβέρνηση. Πολλοί περισσότεροι ορθόδοξοι χριστιανοί ζούσαν εκτός των ελληνικών συνόρων, παρά εντός. Οι νέοι ηγέτες της Ελλάδας ήθελαν να βάλουν ένα τέλος στον κεντρικό ρόλο της εκκλησίας στα πολιτικά πράγματα και να αποχωριστούν από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Οι καθολικοί βαυαροί, μαζί με πολλούς φιλέλληνες παρατηρητές από τη Δύση, έβλεπαν την

ορθοδοξία με περιφρόνηση, θεωρώντας την ένα μείγμα άξεστων παγανιστικών προλήψεων και εσφαλμένης ερμηνείας του χριστιανικού δόγματος.

Με απόφαση της 4ης Απριλίου 1833, διακόπηκαν οι δεσμοί της ελληνικής εκκλησίας με το πατριαρχείο και αυτή τέθηκε υπό τον έλεγχο του ελληνικού κράτους. Η εξέλιξη αυτή θεωρήθηκε ως ξεκάθαρη απόδειξη των κινδύνων και της εξαχρείωσης των δυτικών φιλελευθέρων πεποιθήσεων. Έστειλε επίσης ένα μήνυμα και στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης αλλά και στη Ρωσία πως δεν θα έπρεπε να επικαλούνται την ορθοδοξία ως πρόσχημα για να παρεμβαίνουν στις ελληνικές υποθέσεις. Στο εξής, το καθήκον της εκκλησίας περιοριζόταν στις πνευματικές ανάγκες του έθνους και θα ήταν ένας από τους πολλούς πολιτειακούς θεσμούς. Οι κληρικοί της Ιεράς Συνόδου θα ήταν υπεύθυνοι για τη διοίκηση της εκκλησίας, για θρησκευτικά και δογματικά ζητήματα, αλλά δεν θα είχαν πολιτική ισχύ. Από την εποχή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου η εκκλησία δεν είχε απωλέσει τον πολιτικό της ρόλο. Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ο πατριάρχης, διορισμένος από τον σουλτάνο, ήταν ο πολιτικός και ο πνευματικός ηγέτης των ορθόδοξων. Για τους ιεράρχες της ελληνικής εκκλησίας, ο διακανονισμός αυτός ήταν σχεδόν αφόρητος.

Η απόφαση δεν άρεσε και στον λαό αλλά και στους συντηρητικούς πολιτικούς κύκλους, οι οποίοι θεωρούσαν την εκκλησία ως το προπύργιο εναντίον των εκσυγχρονιστικών επιρροών της δυτικής σκέψης. Οι μοναχοί ιδιαίτερα αντιτάχθηκαν σκληρά στον εκκλησιαστικό διακανονισμό του 1833 – η κυβέρνηση είχε μειώσει κατά τα δύο τρίτα τον αριθμό των μοναστηριών – και κινούνταν υπέρ των ρώσων στη μάχη εξουσίας ανάμεσα σε ρώσους, βρετανούς και γάλλους για επιρροή στις ελληνικές υποθέσεις. Υποστήριζαν ότι η απόφαση αντικατόπτριζε τις σατανικές επεμβάσεις «εβραίων και κοσμικών» – ισχυρισμοί που αναζωπύρωσαν τις φλόγες του μεταπολεμικού αντισημιτισμού και συνέβαλαν στην άνοδο της ξενοφοβίας.²⁵

Οι έλληνες χριστιανοί έπρεπε επίσης να αντιμετωπίσουν και την άφιξη μιας ορδής αποφασισμένων προτεσταντών ιεραποστόλων. Κυρίως βρετανοί και αμερικανοί, έλπιζαν να αποκαθάρουν τους έλληνες από τις δεισιδαιμονίες, να τους διδάξουν το «αληθινό» Ευαγγέλιο

Εξωτερικές πιέσεις

Στο αβέβαιο και ανήσυχο περιβάλλον της Ελλάδας του δέκατου ένατου αιώνα, ένα πλήθος από πολιτισμικές και πολιτικές διαμάχες συνέβαλαν ώστε η ζωή ομάδων θεωρούμενων ως εχθρικών να είναι ιδιαίτερα επισφαλής. Οι πρώτοι υπέρμαχοι της ελληνικής ανεξαρτησίας είχαν επηρεαστεί βαθιά από τον γαλλικό Διαφωτισμό· ο Ρήγας Φεραίος (περ. 1757-1798) π.χ. συνέγραψε εκτενώς για τα ανθρώπινα δικαιώματα, σχεδιάζοντας ένα σύνταγμα για την Ελλάδα βασισμένο στη *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*. Όμως η μεταγενέστερη ελληνική πολιτική ενδιαφερόταν περισσότερο να επιβάλει την πρωτοκαθεδρία της ορθοδοξίας. Ιδεολόγοι όπως ο Μάρκος Ρενιέρης (1815-1897) υποστήριζαν την ανωτερότητα του χριστιανισμού απέναντι στην εκκοσμίκευση του δέκατου όγδοου αιώνα.¹⁸ Ενώ το πρώτο σύνταγμα που προτάθηκε (ο Νόμος της Επιδαύρου του 1822, δεν εφαρμόστηκε ποτέ) αντικατόπτριζε δυτικά φιλελεύθερα ιδεώδη μιλώντας ρητά για ανεκτικότητα και ελευθερία όλων των θρησκειών, εκείνο που εφαρμόστηκε στην πράξη και το οποίο απρόθυμα δέχτηκε ο βασιλιάς Όθωνας το 1844 μετά από την επανάσταση του προηγούμενου έτους, ανακήρυσσε την ορθοδοξία επίσημη θρησκεία του κράτους και απαγόρευε τον προσηλυτισμό στις άλλες θρησκείες. Για τις επόμενες τέσσερις δεκαετίες, οι εβραίοι στην Ελλάδα δεν είχαν καμία επίσημη αναγνώριση από την πολιτεία.

Η πρώτη δεκαετία του νέου έθνους (1833 -1843) χαρακτηρίστηκε από τις έντονες οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες. Η Ελλάδα βρισκόταν στην ουσία υπό πτώχευση, υποτελής στη συντριπτική δυτική κυριαρχία και χωρίς βιώσιμη βιομηχανία. Όλα τα κύρια ελληνικά εμπορικά κέντρα –Θεσσαλονίκη / Σελανίκ, Κωνσταντινούπολη / Ισταμπούλ, Αλεξάνδρεια / Ισκεντερίε, και Σμύρνη / Ισμίρ– παρέμεναν σε οθωμανικό έδαφος. Ο πεινασμένος λαός, με δυσανάλογα μεγάλο αριθμό γυναικών και παιδιών, ήταν ως επί το πλείστον ακτήμονες και αγράμματοι. Το 75% του παγκόσμιου ελληνόφωνου πληθυσμού ζούσε έξω από την επικράτεια του νέου έθνους.¹⁹ Η ίδια η μικρή χώρα είχε λιγότερους από ένα εκατομμύριο κατοίκους.

Οικονομικά, η χώρα μόλις που επιβίωνε. Οι διεθνείς πιέσεις ήταν επίσης τεράστιες: η Ελλάδα βρισκόταν υπό καθεστώς «εγγύησης» των τριών «προστάτιδων δυνάμεων», της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, οι οποίες και όρισαν τα σύνορα της Ελλάδας.²⁰ Η Συνθήκη του Λονδίνου (7 Μαΐου 1832) είχε ανακηρύξει έναν αλλοδαπό, τον Όθωνα, τον έφηβο δεύτερο γιο του βαυαρού βασιλιά Λουδοβίκου, βασιλιά των ελλήνων.²¹ Η κάθε μία από τις μεγάλες δυνάμεις προσπαθούσε να επιβάλει την κυριαρχία της στην Ελλάδα. Οι ρώσοι, για παράδειγμα, για έναν αιώνα συμπεριφέρονταν στην Ελλάδα πότε ως σύμμαχοι και πότε ως μέλος ενός ενωμένου συνασπισμού, μαζί με τη Γαλλία και τη Βρετανία, που είχε στόχο να ελέγχει τις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας. Το 1770 είχαν προτρέψει τους έλληνες να πάρουν τα όπλα εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επικαλούμενοι την κοινή ορθόδοξη πίστη τους και υποστηρίζοντας ψευδώς ότι θα βοηθούσαν την εξέγερση στρατιωτικά. Και πάλι κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1833), οι ρώσοι προβάλλονταν ως θερμοί υποστηρικτές του ελληνικού λαού και μετά το πέρας του πολέμου είχαν προσπαθήσει να καλλιεργήσουν στους έλληνες μια αίσθηση χρέους απέναντί τους. Το ίδιο έκαναν οι βρετανοί και οι γάλλοι. Αυτό είχε οδηγήσει τη χώρα σε μια πολύ παράξενη πολιτική κατάσταση: η ελληνική κυβέρνηση αναγνωριζόταν ως «ρωσικό» κόμμα, ενώ το κόμμα της αντιπολίτευσης, υπό την ηγεσία του Ιωάννη Κωλέττη, ήταν γνωστό ως «γαλλικό» κόμμα, εν μέρει λόγω των στενών διπλωματικών σχέσεων που είχε αναπτύξει ο αρχηγός του κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας όταν υπηρετούσε στην αυλή του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Λόγω της κατάστασης αυτής, οι βρετανοί με υπουργό Εξωτερικών τον λόρδο Πάλμερστον, προώθησαν απρόθυμα τη δημιουργία ενός ακόμα αντιπολιτευόμενου κόμματος, υπό την αρχηγία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, το οποίο, προς απογοήτευση του Πάλμερστον, έγινε γνωστό ως «αγγλικό» κόμμα.

Οι εξωτερικές επιρροές οφείλονταν στο τεράστιο οικονομικό χρέος προς τις μεγάλες δυνάμεις. Η βασιλεία του Όθωνα συνοδεύτηκε από ένα τεράστιο δάνειο, εκτοξεύοντας στα ύψη το τεράστιο διεθνές χρέος που είχε συσσωρευτεί πριν ακόμα τελειώσει ο πόλεμος.²²

σ.τ.μ.] οι επαναστάτες κατέλαβαν την Τριπολιτσά και ολόκληρος ο εβραϊκός πληθυσμός εξοντώθηκε. Μερικοί εβραίοι ήταν οπλισμένοι, αλλά οι περισσότεροι όχι. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ένιωθε μεγάλη περιφρόνηση για τους εβραίους που τολμούσαν να πολεμούν. Όταν βρήκε ανάμεσα στους τούρκους που είχαν παραδοθεί έναν οπλισμένο εβραίο, εξεπλάγη. «Μπα! Οβριός κι αρματωμένος, αυτό είναι απ' τ' άγραφα!»⁸

Ο αφανισμός των εβραίων της Τριπολιτσάς δεν ήταν απλώς μια παράπλευρη απώλεια του πολέμου. Ο βρετανός πρόξενος στην Πάτρα, ανέφερε τη σκόπιμη σφαγή εκατοντάδων εβραίων· ο βρετανός πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη έστειλε μήνυμα πως χιλιάδες εβραίοι είχαν βασανιστεί και θανατωθεί από τις ελληνικές δυνάμεις.⁹ Ένας κερκυραίος εβραίος αυτόπτης μάρτυρας υποστήριζε πως πέντε χιλιάδες εβραίοι σκοτώθηκαν στην Τρίπολη, παρά το γεγονός πως δεν πολέμησαν.¹⁰ Παρ' ότι τα νούμερα διαφέρουν σημαντικά, όλες οι αναφορές συμφωνούν πως η εκεί εβραϊκή παρουσία εξαφανίστηκε οριστικά τον Σεπτέμβριο του 1821.¹¹ «Το βέβαιο είναι πως ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης, όσος κι αν ήταν, εξαλείφθηκε.» Καθώς ο πόλεμος εξαπλωνόταν, οι εβραίοι της περιοχής είχαν παρόμοιο τέλος: «Τα τέκνα του Ισαάκ και τα τέκνα του Ισμαήλ, ... όπως σε κάθε περίπτωση κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, είχαν κοινή μοίρα.»¹² Όσοι επέζησαν διέφυγαν και ίδρυσαν νέα εβραϊκά κέντρα, στην Κέρκυρα, στη Θεσσαλονίκη, στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη. Μερικοί πήγαν στη Σιδώνα, την Τιβεριάδα και την Ιερουσαλήμ, ενώ άλλοι στα Ιόνια νησιά.¹³ Η εβραϊκή κοινότητα στον Βόλο αποτελείτο εξ ολοκλήρου από πελοποννήσιους πρόσφυγες.¹⁴ Μέχρι το τέλος του πολέμου για την ανεξαρτησία, ελάχιστοι εβραίοι είχαν απομείνει εντός των ορίων της Ελλάδας. Η μεγαλύτερη κοινότητά τους, και μια από τις λίγες που είχαν σταθερό πληθυσμό σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, βρισκόταν στη Χαλκίδα και αριθμούσε περίπου πενήντα οικογένειες ρωμανιωτών.¹⁵ Στην Πελοπόννησο δεν απέμειναν καθόλου εβραίοι.¹⁶ Σε όλη τη δεκαετία του 1830, εβραίοι πρόσφυγες από το νέο ελληνικό κράτος κατέφευγαν ανατολικά στο Βρετανικό Προτεκτοράτο των Ιονίων νήσων και βόρεια στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία – οι περιοχές αυτές παρέμεναν προς το παρόν υπό οθωμανικό έλεγχο.

Η δημιουργία δηλαδή του ελληνικού κράτους συνοδεύτηκε από την καταστροφή ή τη φυγή των εβραϊκών κοινοτήτων της περιοχής.

Όταν το 1833 ιδρύθηκε το Βασίλειο της Ελλάδος, αποτελείτο από την Αττική, την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες. Αν και υπήρχαν κάποιοι εβραίοι διασκορπισμένοι στην περιοχή αυτή, όλοι μαζί δεν ήταν πάνω από χίλιοι σε έναν πληθυσμό περίπου 750.000 ατόμων.¹⁷ Η δημογραφική πραγματικότητα βρισκόταν σε αντιστοιχία με την ιδεολογική πλατφόρμα της νέας Ελλάδας, η οποία καθώς ιδρύθηκε ως συνέπεια του ελληνικού πολέμου για την ανεξαρτησία στόχευε από την αρχή να γίνει ένα βασικά χριστιανικό έθνος. Η σύμπλευση της ελληνικότητας με την ορθοδοξία, όπως αποτυπώνεται ευλαβικά σε νόμο των μέσων του δέκατου ένατου αιώνα με τον οποίο η ορθοδοξία ορίστηκε ως επίσημη θρησκεία του κράτους, στην πράξη υφίστατο εξ αρχής. Ο ελληνικός πόλεμος για την ανεξαρτησία, παρά το γεγονός ότι πολλοί από τους ιδεολογικούς ταγούς του είχαν ως πρότυπο τη Γαλλική Επανάσταση, σε λαϊκό επίπεδο θεωρήθηκε ευρέως ως αγώνας των χριστιανών για απελευθέρωση από τον «ζυγό» του Ισλάμ.

Είναι αναχρονιστικό να απορρίψουμε κάτι τέτοιο ως «ρατσιστικό» ή σοβινιστικό. Σε τελευταία ανάλυση, στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, η εξίσωση της ελληνικότητας με την ορθοδοξία δεν ήταν απλώς εύλογη· οποιοσδήποτε άλλος ορισμός της ελληνικότητας ήταν σχεδόν αδιανόητος. Οι οθωμανοί για αιώνες όριζαν τους έλληνες με θρησκευτικά κριτήρια, παραχωρώντας στο ελληνορθόδοξο πατριαρχείο ουσιαστική αυτονομία σε όλες τις εσωτερικές δοσοληψίες με την ελληνορθόδοξη κοινότητα. Το δίκαιο και η εκπαίδευση – όλες οι υποθέσεις που άπτονταν της δημόσιας ζωής – ρυθμιζόνταν από την εκκλησία. Με τον ίδιο τρόπο, η ζωή των εβραίων της αυτοκρατορίας ρυθμιζόταν από τους ραβίνους. Η αυτοκρατορία δεν παρείχε κανένα προηγούμενο για κάποια μορφή εθνικής ταυτότητας που θα διαπερνούσε τα θρησκευτικά σύνορα. Όπως το σύστημα των μιλετιών δεν άφηνε περιθώρια για «έλληνα μουσουλμάνο», έτσι ακριβώς δεν υπήρχε, τον πρώτο αιώνα ζωής του ελληνικού κράτους, και έλληνας εβραίος. Υπήρχαν απλώς οθωμανοί εβραίοι με διάφορες προελεύσεις οι οποίοι έπρεπε να βρουν χώρο για τον εαυτό τους στον νέο εθνικοποιημένο χώρο μέσα στον οποίο βρέθηκαν.

είχαν υποστεί πολλά περισσότερα από έλληνες χριστιανούς ορθόδοξους παρά από τους οθωμανούς μουσουλμάνους. Στη θεωρία, αλλά όχι πάντα και στην πράξη, το οθωμανικό νομικό σύστημα παρείχε και στους εβραίους αλλά και στους χριστιανούς ευρείες ελευθερίες και ένα σχετικά υψηλό βαθμό αυτονομίας. Σε σχέση με την κοινωνική θέση των εβραίων σε χριστιανικά εδάφη, οι εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν σχετικά ασφαλείς και η προοπτική μιας χριστιανικής κυριαρχίας τους φόβιζε περισσότερο από την πραγματικότητα της οθωμανικής εξουσίας. Συγχρόνως, οι οθωμανοί ήταν φαινομενικά πολύ πιο ισχυροί στρατιωτικά. Η απόφαση να συνταχθούν με τους οθωμανούς ήταν λογική από κάθε άποψη. Όμως η απόφαση αυτή γρήγορα αποδείχτηκε καταστροφική: καθώς η Ελληνική Επανάσταση εξαπλωνόταν, εβραίοι θανατώνονταν ως προδότες ή εχθροί. Στην Πελοπόννησο από όπου ξεκίνησε η επανάσταση εναντίον των οθωμανών, οι εβραίοι κάτοικοι σφαγιάστηκαν από κλέφτες σε μια σειρά μικρών πογκρόμ που σάρωσαν την περιοχή. Τα προ πολλού υφιστάμενα αντισημιτικά αισθήματα επιτάθηκαν από την οργή των ελλήνων για τη σύμπραξη των εβραίων με τους τούρκους. Την ίδια στιγμή, διαδόσεις και αναφορές για συνεργασία εβραίων και οθωμανών σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας εξαπλώνονταν στην Πελοπόννησο, προκαλώντας ακόμα περισσότερα αντίποινα.

Σε όλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, οι έλληνες χριστιανοί επικαλούνταν συχνά τη φιλο-οθωμανική στάση –αληθινή ή φανταστική– των εβραίων ως υποτιθέμενη απόδειξη της μη αφοσίωσής τους στην Ελλάδα. Η ρητορική περί εβραϊκής προδοσίας ήταν το λάβαρο που υψωνόταν και συνόδευε τους έλληνες εβραίους σε κάθε επέκταση των ελληνικών εδαφών στη διάρκεια του δέκατου ένατου και στις αρχές του εικοστού αιώνα, με τις οποίες δεκάδες χιλιάδες εβραίοι βρέθηκαν εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας. Με κάθε επέκταση –στη Θεσσαλία το 1881 και στην Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη το 1912– οι εβραίοι της περιοχής παγιδεύονταν ανάμεσα στην υποταγή στην παραπαίουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη ρεαλιστική του νέου ελληνικού κράτους.

Ο πόλεμος για την ανεξαρτησία της Ελλάδας φαινόταν εξ αρχής δυσοίωνος για τους εβραίους της περιοχής. Μια εβδομάδα μετά την

κήρυξη της επανάστασης, την Κυριακή του Πάσχα, 22 Απριλίου 1821, ο ελληνορθόδοξος πατριάρχης και πολλοί επίσκοποι εκτελέστηκαν στην Κωνσταντινούπολη από τις οθωμανικές αρχές. Σε μια προσπάθεια να διασφαλίσει την αφοσίωση της εκκλησίας στους οθωμανούς, ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ είχε εκδώσει διάταγμα με το οποίο αφορίζε τους έλληνες επαναστάτες.³ Παρ' όλα αυτά, ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ διέταξε την εκτέλεση του Γρηγορίου ως προειδοποίηση στους επαναστάτες και τιμωρία για την αποτυχία της εκκλησίας να εμποδίσει την εξέγερση. Όπως αναφέρουν πολλές πηγές, τα σώματα τα άφησαν σε κοινή θέα και μετά τα παρέδωσαν στην εβραϊκή κοινότητα για τα περαιτέρω. Οι αναφορές διαφέρουν ως προς τον ακριβή ρόλο που έπαιξαν οι εβραίοι: κάποιοι υποστήριζαν πως μια μικρή ομάδα αναγκάστηκε από τις οθωμανικές αρχές να συμμετάσχει δια της βίας· άλλοι πως προθυμοποιήθηκαν οι ίδιοι για να εκδικηθούν τους χριστιανούς. Τα σώματα του Πατριάρχη και των άλλων ιεραρχών σύρθηκαν στους δρόμους και μετά πετάχτηκαν στη θάλασσα.⁴ Η ιστορία διαδόθηκε σε όλη την Ελλάδα, ενοχοποιώντας «τους εβραίους» –ένα συλλογικό σώμα– πως είχε προσβάλει ασυγχώρητα «τους χριστιανούς». Μόνο με τον θάνατο θα μπορούσαν να πάρουν εκδίκηση. Μέχρι τα νέα να φτάσουν δυτικά, στην Πελοπόννησο, ο ρόλος που έπαιξαν οι εβραίοι στα γεγονότα είχε επισκιάσει ακόμα και εκείνον των οθωμανών. Η σφαγή τους συνεχιζόταν αδιάκοπα με τη δικαιολογία πως ήταν αντίποινα για τη βεβήλωση των σωμάτων των ιεραρχών.⁵ Εν τω μεταξύ, στα βόρεια, εβραίοι «αρματωμένοι και διψασμένοι για χριστιανικό αίμα», συμμετείχαν στα τουρκικά αντίποινα εναντίον των ελλήνων στη Νάουσα και στη λεηλασία των κατεστραμμένων ελληνικών χωριών.⁶ Αυτό οδήγησε σε ακόμα περισσότερα αντίποινα εναντίον των εβραίων.

Τους πρώτους μήνες της Επανάστασης, ο πληθυσμός των μεγάλων πόλεων της Πελοποννήσου πολλαπλασιάστηκε καθώς συνέρρεαν τουρκικά στρατεύματα και πρόσφυγες από την ύπαιθρο. Στην Τρίπολη για παράδειγμα, μεταξύ Μαρτίου και Νοεμβρίου 1821, ο πληθυσμός διπλασιάστηκε.⁷ Ανάμεσα στους πρόσφυγες βρίσκονταν και εβραίοι που είχαν καταφύγει για προστασία στην αρχαία ρωμανιώτικη εβραϊκή κοινότητα της Τρίπολης. Την 1 Νοεμβρίου, [εδώ υπάρχει λάθος στην ημερομηνία, η πόλη κατελήφθη στις 23 Σεπτεμβρίου.

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ: «Η ΠΑΛΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ»

Όταν το 1821 ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση, χαιρετίστηκε από τη δυτική Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες ως ένας ευγενής αγώνας για δημοκρατική ελευθερία, ο οποίος δεν σηματοδοτούσε τίποτα λιγότερο από την αναγέννηση της αρχαίας Ελλάδας η οποία έχαιρε απεριόριστης εκτίμησης από τη δυτική πολιτισμική παράδοση. Όπως διακήρυξε ο αμερικανός πρόεδρος Τζέιμς Μονρό στο Κογκρέσο στα τέλη του 1822, «Το όνομα της Ελλάδος πλημμυρίζει τον νου και την καρδιά με τα υψηλότερα και ευγενέστερα συναισθήματα... η επανεμφάνιση αυτού του λαού με τον αρχέγονο χαρακτήρα του, ο οποίος μάχεται για την ελευθερία του... εγείρει ενθουσιασμό και συμπάθεια σε ολόκληρες τις Ηνωμένες Πολιτείες».¹ Μια όμως από τις πραγματικότητες της Ελληνικής Επανάστασης ήταν μια σειρά αιματηρών θρησκευτικών σφαγών. Μουσουλμάνοι, χριστιανοί και εβραίοι που για αιώνες ζούσαν στις ίδιες περιοχές, στράφηκαν ο ένας εναντίον του άλλου με απρόσμενη σκληρότητα.²

Αλλά ενώ οι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι είχαν πάρει ξεκάθαρη θέση –με τους έλληνες ή τους οθωμανούς αντιστοίχως– οι εβραίοι, η πολύ μικρότερη πληθυσμιακά ομάδα, εγκλωβίστηκαν ανάμεσά τους. Αρχικά, στοιχημάτισαν τα λεφτά τους στο άλογο που θεωρούσαν πως θα νικήσει. Θεωρώντας πως η ελληνική εξέγερση θα αποτύγχανε, όταν ξέσπασε η επανάσταση οι περισσότεροι εβραίοι συντάχθηκαν με τους οθωμανούς. Ιστορικά, οι εβραίοι της περιοχής

μόρφωση των κοινωνικών συνθηκών. Παρ' όλα αυτά η άνθηση του ενδιαφέροντος για την όψιμη πολυπολιτισμική εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι σημαντική εξέλιξη για μια ακαδημαϊκή παράδοση η οποία ασχολείται ανεπαρκώς με τις «μειονότητες», σε ένα δυτικό πολιτισμικό περιβάλλον το οποίο αυτάρεσκα φαντάζεται ότι είναι το πρώτο ιστορικό παράδειγμα ποικιλότητας και ανοχής και με μεγάλη ευκολία καλλωπίζει τις δικές του προκαταλήψεις. Η σκέψη ότι η πολυπολιτισμικότητα είναι μια σαφώς σύγχρονη εφεύρεση αποκαλύπτει τάσεις αυτοθαυμασμού. Όμως πολλές από τις συγκρούσεις που μονότονα αποκαλούμε «χρόνιες» είναι στην πραγματικότητα σχετικά νέες. Η διάκριση και ο προσδιορισμός των ανθρώπων αναλόγως της θρησκείας τους είναι αρχαία σύλληψη· το ότι πρέπει να γίνεται το ίδιο και με περιοχές και έθνη ολόκληρα είναι σε μεγάλο βαθμό πολύ πιο σύγχρονη. Η ανάδυση του έλληνα εβραίου ως ξεχωριστής κατηγορίας παρέχει ένα παράδειγμα των ανώμαλων αποτελεσμάτων που επέφερε η ταχεία και δραματική αυτή μετάβαση.

Όσο για τον τίτλο του βιβλίου, ήταν δύσκολο να περιληφθεί ολόκληρη η πολυπλοκότητα αυτής της κατηγορίας, ή να αποφευχθεί οποιαδήποτε αναφορά σε αυτή. Ήταν αδύνατον να αποφύγω την τελεολογία. Η Ελλάδα, σε τελευταία ανάλυση, υπάρχει εδώ και λίγους αιώνες και οι έλληνες εβραίοι, σε αυστηρά πολιτισμικό επίπεδο, δεν υφίστανται ως κατηγορία για περισσότερο από εκατό χρόνια. Το βιβλίο δίνει έμφαση στη σύγχρονη εποχή, παρ' όλο που αποπειρώμαι να αναφερθώ μερικώς στην ιστορία αρκετών εβραϊκών κοινοτήτων της νότιας Βαλκανικής από τις οποίες εν τέλει αναδύθηκαν οι σύγχρονοι έλληνες εβραίοι, τοποθετώντας τις ιστορίες αυτές στην ευρύτερη ιστορία της Μεσογείου, την άνοδο και την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την άνοδο του εθνικισμού, τη διόγκωση του σιωνισμού και τη διεθνοποίηση και εκκοσμίκευση του ιουδαϊσμού. Το βασικό χρονικό του υπόβαθρο είναι η εκατονταετία στη διάρκεια της οποίας η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Ελλάδα συνυπήρχαν πλάι-πλάι, αλλά συγχρόνως και οι εβραίοι και οι χριστιανοί της περιοχής ένιωθαν να μοιράζονται ανάμεσα στα δύο κράτη.

Η ανόμοια, παρατεταμένη διαδικασία μετάβασης από την αυτοκρατορία στο έθνος και η εκατόχρονη εδαφική επέκταση της Ελλά-

δας, συντέλεσαν στην καθυστερημένη εθnicoποίηση των ελλήνων εβραίων – μια εθnicoποίηση η οποία ολοκληρώθηκε μόνο με την αναχώρησή τους από την Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο ότι το μισό περιεχόμενο του βιβλίου αναφέρεται σε γεγονότα που συνέβηκαν εκτός Ελλάδας: στα ναζιστικά στρατόπεδα και στη διασπορά των ελλήνων εβραίων στο Ισραήλ και στο Λόουερ Ιστ Σάιντ της Νέας Υόρκης. Σε αυτά τα πλαίσια, κοινότητες οι οποίες για αιώνες είχαν αναπτύξει ταυτότητες που ποίκιλλαν ως προς την αποδοχή ή απόρριψη της ελληνικότητας, θεωρήθηκαν ξεκάθαρα και χωρίς περιστροφές ελληνικές. Το βιβλίο έχει στόχο να δείξει πώς συνέβη αυτό, ακολουθώντας τα πολλά νήματα που οδήγησαν στο νεωτερικό παράδοξο του έλληνα εβραίου –κυρίως– της διασποράς και σε ομάδες όπως η Κεϊλά Κε-ντοσά Γιάννενα.

Το αποτέλεσμα αποδείχτηκε πως ήταν μια ιστορία της Ελλάδας, ή της ελληνικότητας, από μια διαφορετική γωνία. Το βιβλίο αυτό παρουσιάζει την ιστορία μιας ομάδας λαών αλλά, ακόμα περισσότερο, προσπαθεί να παρουσιάσει μια «εβραϊκή ιστορία» ενός τόπου και ενός ιδεώδους: της Ελλάδας. Η ιδέα μιας εβραϊκής ιστορίας της Ελλάδας θα είναι, χωρίς αμφιβολία, ενοχλητική για ορισμένους κύκλους – και για αυτούς που ορίζουν την εβραϊκή ιστορία με ακαδημαϊκά γεωγραφικούς όρους αλλά και για αυτούς που ορίζουν την Ελλάδα ως κάτι κατηγορηματικά άσχετο με τους εβραίους. Αλλά η ιστορία των παρυφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – όπως αυτές των διάφορων ομάδων εβραίων, δεν είναι παρά η ιστορία ανάμεικτων κατηγοριών, εθνικών δεσμών και λαών. Είναι μια ιστορία η οποία θα γίνει καλύτερα αντιληπτή αν είμαστε διατεθειμένοι να διευρύνουμε τους ορισμούς μας.

πογκρόμ. Την ίδια εποχή, η Οθωμανική Αυτοκρατορία επεκτάθηκε γοργά προς τα δυτικά. Στις εβραϊκές κοινότητες, οι ηγέτες, από καθολικοί και ορθόδοξοι έγιναν μωαμεθανοί. Οι κοινότητες αυτές, ως επί το πλείστον ωφελήθηκαν από αυτή την αλλαγή. Αιώνες αργότερα, εγκλωβίστηκαν ανάμεσα στα διασταυρούμενα ρεύματα του δυτικοευρωπαϊκού εθνικισμού και της οθωμανικής «παρακμής». Με το πέρας του χρόνου, οι εβραϊκές κοινότητες, μαζί με άλλους τοπικούς πληθυσμούς, μορφοποιήθηκαν δεχόμενες επιρροές από τις εξελίξεις σε ανατολή και δύση.

Γιατί να μελετήσουμε τους έλληνες εβραίους;

Μέχρι πρόσφατα, η ακαδημαϊκή κοινότητα δεν είχε δώσει ιδιαίτερη προσοχή στους έλληνες εβραίους. Οι εβραϊκές σπουδές είναι από χρόνια επικεντρωμένες στους ασκενάζι, ενώ η ιστοριογραφία στην Ελλάδα δεν ασχολείται με τους εβραίους – αν και τα τελευταία χρόνια αυτό άρχισε να αλλάζει, με ένα αριθμό εξαιρετικών ελληνικών βιβλίων που εξετάζουν συγκεκριμένες πλευρές της ζωής των ελληνικών εβραίων αλλά και με σημαντικές συλλογές από μαρτυρίες ελληνικών εβραίων. Η ερευνητική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη, με την εξαίρεση μιας εξαιρετικής γαλλικής έρευνας για τις σχέσεις εβραίων-χριστιανών τη σύγχρονη εποχή, το βιβλίο του Bernard Pierron *Juifs et chrétiens de la Grèce moderne*, που εκδόθηκε το 1996 και μικρότερης κλίμακας έρευνες όπως *Οι εβραίοι της Ελλάδας*, του Νικολάου Σταυρουλάκη που πρωτοεκδόθηκε το 1990.²⁷ Πολύ λίγα πράγματα έχουν γραφτεί για τον σύγχρονο ελληνικό εβραϊσμό· και ο Pierron και ο Σταυρουλάκης σταματούν με την άφιξη των γερμανών το 1940, όπως κάνουν και οι περισσότερες άλλες σχετικές εργασίες – για ένα τραγικά εμφανή λόγο. Όσον αφορά την Ελλάδα, το βιβλίο αυτό χρονικά προχωράει λίγο παραπάνω – μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940 και τη δεκαετία του 1950, όταν οι έλληνες εβραίοι άρχισαν να αντιμετωπίζουν νέα προβλήματα και όταν ένα μεγάλο ποσοστό όσων επέζησαν μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη/Ισραήλ. Μόνο ακροθιγώς αναφέρομαι στους σημερινούς έλληνες εβραίους οι οποίοι, με πληθυ-

σμό ανάμεσα στις πέντε με έξι χιλιάδες, εργάστηκαν σκληρά για να αναδημιουργήσουν μια ουσιαστική κοινωνική ζωή σε εννέα από τις παραδοσιακές εβραϊκές κοινότητες.²⁸ Η ζωή των σημερινών ελληνικών εβραίων θα αποτελούσε ενδιαφέρον θέμα ξεχωριστής έρευνας. Από άποψη όμως μεγέθους και περιεχομένου, το βιβλίο αυτό προσπαθεί να είναι πιο εκτεταμένο από προηγούμενες εργασίες, ακολουθώντας τους έλληνες εβραίους καθώς οδηγούνται στο Άουσβιτς και άλλα στρατόπεδα συγκέντρωσης, και καθώς μεταναστεύουν στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Παλαιστίνη/Ισραήλ, ερευνώντας την εξέλιξή τους ως ξεχωριστή κατηγορία στα συγκεκριμένα πλαίσια της διασποράς.

Από τη δεκαετία του 1980, στο επίκεντρο της προσοχής βρίσκεται, κυρίως λόγω των εξελίξεων στις εβραϊκές σπουδές και στην οθωμανική κοινωνική και οικονομική ιστορία, η σεφαραδική ιστορία. Κατά το μεγαλύτερο μέρος τους όμως οι μελέτες αυτές θεωρούν τις εβραϊκές κοινότητες των Βαλκανίων σχεδόν αποκομμένες, δίχως να αναγνωρίζουν το πολυπολιτισμικό και πολυθρησκευτικό περιβάλλον στο οποίο ζούσαν – πολύ δε περισσότερο την επιρροή που αυτό είχε επάνω τους. Επίσης, το αυξανόμενο αυτό ενδιαφέρον δεν έχει φτάσει μέχρι τους ρωμανιώτες, των οποίων ο ελάχιστος αριθμός, η πολιτισμική ιδιαιτερότητα καθώς και η καθολική επικράτηση των σεφαραδιτών στις αρχές της σύγχρονης εποχής δεν επέτρεψαν στα ραντάρ της ακαδημαϊκής κοινότητας να τους ανακαλύψουν.

Το ενδιαφέρον για την οθωμανική «πολυπολιτισμικότητα», ιδιαίτερα για τη Θεσσαλονίκη, έχει τελευταία αυξηθεί. Πηγάζει εν μέρει από τη διάχυτη ακαδημαϊκή νοσταλγία για μια εποχή όπου οι άνθρωποι φαινομενικά έβλεπαν διαφορετικά τις θρησκευτικές διαφορές. Η κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας, η συνεχιζόμενη σύγκρουση παλαιστίνιων και ισραηλινών και, πιο πρόσφατα, η απλουστευτική διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε μια «πολιτισμένη» ιουδαιοχριστιανική Δύση και μια «επικίνδυνη» μουσουλμανική Ανατολή έχουν ζωντανέψει το ενδιαφέρον για μια ιστορική στιγμή όταν εβραίοι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι συνυπήρχαν (φανταζόμαστε) χωρίς ιδιαίτερες συγκρούσεις.

Η θεώρηση αυτή είναι βεβαίως ρομαντική και υποβαθμίζει τον ρόλο των θρησκευτικών ηγεσιών και των προκαταλήψεων στη δια-

την περιοχή και την πολιτισμική τους καταγωγή: *Σεφαράντ* είναι η Ιβηρική χερσόνησος. Όταν οι καθολικοί εκδιώξαν τους εβραίους από την Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Γαλλία και την Ιταλία στα τέλη του δέκατου πέμπτου και τις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα, κύματα *σεφαραδίμ* (δηλ. σεφαραδιτών – η κατάληξη -ιμ στην εβραϊκή δηλώνει πληθυντικό) τράβηξαν ανατολικά καταφεύγοντας στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο σουλτάνος Βαγιαζίτ Β' (1481-1512), προσδοκώντας να επαναφέρει στην αυτοκρατορία την οικονομική και κοινωνική ισορροπία μετά τις επιτυχίες αλλά εξαντλητικές κατακτήσεις του προκατόχου του Μωάμεθ Β', ο οποίος είχε ισχυροποιήσει την οθωμανική εξουσία στη Βαλκανική χερσόνησο, εξέδωσε ένα διάταγμα με το οποίο καλωσόριζε τους σεφαραδίτες στα οθωμανικά εδάφη. Εκεί ξεπέρασαν τους ρωμανιώτες και μέχρι το τέλος του δέκατου έβδομου αιώνα είχαν κυριαρχήσει πολιτισμικά και οικονομικά. Ήδη από το 1509 ένας θεσσαλονικιός σεφαραδίτης ραβίνος κόμπαζε, «Είναι γνωστό ότι οι σεφαραδίτες εβραίοι... σ' αυτό το βασίλειο... [σήμερα] αποτελούν την πλειοψηφία, ας είναι δοξασμένο το όνομά Του.»²⁰ Λίγες ρωμανιώτικες κοινότητες διατήρησαν τον ξεχωριστό «ρωμαϊκό» χαρακτήρα τους, αλλά καμία δεν έμεινε ανεπηρέαστη από την άφιξη των σεφαραδιτών.

Η Θεσσαλονίκη έγινε η παγκόσμια πρωτεύουσα της λαντινόφωνης ραβινικής φιλολογικής κουλτούρας.²¹ Η λαντίνο ήταν η κύρια γλώσσα μέχρι τον ταχύ εξελληνισμό της πόλης τη δεκαετία του 1920. Για αιώνες η Θεσσαλονίκη ήταν το οικονομικό κέντρο της περιοχής. Σεφαραδίτες εβραίοι εγκαταστάθηκαν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Η Ρόδος ήταν σημαντικό σεφαραδιτικό κέντρο, και μικρές κοινότητες σεφαραδιτών, ασχολούμενων κυρίως με το εμπόριο, εγκαταστάθηκαν σε ολόκληρη την περιοχή που σήμερα ανήκει στην Ελλάδα. Πολλές ως τότε ρωμανιώτικες κοινότητες αντικαταστάθηκαν ή απορροφήθηκαν από σεφαραδιτικές.

Ένας μικρός αριθμός ασκενάζι-εβραίων από την κεντρική και την ανατολική Ευρώπη- ζούσαν επίσης στη Βαλκανική χερσόνησο από το 1400, όταν εκδιώχτηκαν από το Βασίλειο της Βαυαρίας.²² Ραβινικά έγγραφα των αρχών του δέκατου έκτου αιώνα από την Κρήτη δείχνουν πως την εποχή εκείνη ζούσαν στο νησί ασκενάζι.²³ Ουγγρόφω-

νοι εβραίοι εγκαταστάθηκαν την ίδια περίοδο στην Καβάλα. Μικρότερες ομάδες περιλάμβαναν εβραίους από τη Σικελία και την Ιταλία –αναφέρονται επίσης σε κρητικά έγγραφα των αρχών της σύγχρονης εποχής– καθώς και εβραίους από την Προβηγκία και άλλες περιοχές της νότιας Γαλλίας.²⁴ Αρχικά ακολουθούσαν το δικό τους λειτουργικό και έθιμα αλλά, όπως οι ρωμανιώτες, εν γένει αφομοιώθηκαν από την πρακτική των σεφαραδιτών καθώς οι εβραίοι από την Ιβηρική επέβαλαν την πολιτισμική και οικονομική τους ηγεμονία στην περιοχή.

Οι έλληνες εβραίοι δεν είναι μια μονολιθική ομάδα, αλλά εκπροσωπούν διαφορετικές κουλτούρες με μακρά παρουσία στον ελληνικό χώρο – σε μερικές περιπτώσεις, πριν από τον εκχριστιανισμό του.²⁵ Σε όλα τα μέρη εκτός από τη Θεσσαλονίκη, οι εβραϊκές κοινότητες ήταν μειοψηφία και συνήθως πολύ μικρή. Κάποιες βρίσκονταν σε κυρίως καθολικό περιβάλλον, όπως στην Κέρκυρα. Άλλες, όπως στη ενετοκρατούμενη Κρήτη, επιβίωναν σε ένα χριστιανικό περιβάλλον διαιρεμένο ανάμεσα σε καθολικούς και ορθόδοξους, αλλά και μωαμεθανούς. Στην Πελοπόννησο, οι εβραίοι ζούσαν σε ένα αμιγώς ορθόδοξο περιβάλλον. Μερικοί εβραίοι μιλούσαν ελληνικά, ενώ άλλοι χρησιμοποιούσαν ιταλικά ή λαντίνο. Στις αστικές περιοχές, οι εβραϊκές κοινότητες ήταν αναπόσπαστο και κύριο κομμάτι της οικονομικής και εμπορικής ζωής. Σε άλλα μέρη, όπως στην Αθήνα των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα, θα έβρισκες μόνο μια χούφτα εβραίων – κυρίως πλανόδιους εμπόρους που έκαναν προσωρινές δουλειές μακριά από τα σπίτια τους.

Σε κάθε περίπτωση, το μέγεθος, τα χαρακτηριστικά και η ζωτικότητα της εβραϊκής κοινωνικής ζωής διαμορφώνονταν από πολιτικά γεγονότα στη δύση αλλά και στην ανατολή και ιδιαίτερα από τα μεταναστευτικά κύματα που αυτά προξενούσαν. Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της βαλκανικής κουλτούρας, που μάλιστα το βίωναν πιο έντονα οι εβραϊκοί πληθυσμοί της περιοχής, είναι οι βαθιές επιρροές που επέφερε η θέση της, ανάμεσα σε ανατολή και δύση.²⁶ Από το 1500 και μετά, μεγάλος αριθμός εβραίων από την Πορτογαλία, την Ισπανία, την Ιταλία και τη νότια Γαλλία έφυγαν προς τα ανατολικά και εγκαταστάθηκαν σε οθωμανικά εδάφη. Αλλά και εβραίοι ασκενάζι, σε μικρότερους αριθμούς, κατέφευγαν ανατολικά και νότια μετά από

ταυτότητας, η οποία σε κάθε περίπτωση ήταν τραγικά βραχύβια. Οι εβραίοι από τη Ρόδο ήταν *Ροντεσλίς*, μια τούρκικη λέξη η οποία σημαίνει απλώς «από τη Ρόδο». Παρ' όλο που η Ρόδος περιλαμβάνεται σήμερα στον κατάλογο των κατεστραμμένων ελληνικών κοινοτήτων του Γιαντ Βασέμ, δεν ανήκε στην Ελλάδα μέχρι το 1947, όταν σχεδόν όλοι οι εβραίοι του νησιού είχαν φύγει ή είχαν δολοφονηθεί από τους Ναζί. Πολλοί εβραίοι από την Κέρκυρα –η οποία ενώθηκε με την Ελλάδα το 1864– ιστορικά αποκαλούσαν τον εαυτό τους ιταλό ή απουλιανό· όσοι αυτοαποκαλούνταν έλληνες (*griega*) το έκαναν μόνο σε σχέση με τη γλώσσα που μιλούσαν (και με ένα τρόπο χαρακτηριστικό του πρώιμου σύγχρονου μεσογειακού πολιτισμικού συμφύρματος χρησιμοποιούσαν αυτόν τον ιταλικό όρο για να καθορίσουν την ελληνικότητά τους).

Οι έλληνες εβραίοι, μια ενοποιημένη, εθνοτική κατηγορία, αναδύθηκαν από πολλές και κατακερματισμένες κοινότητες, και, παράδοξως, απέκτησαν πλήρη οντότητα μόνο αφότου πάνω από το 90% όλων των εβραίων που όντως ζούσαν στην Ελλάδα είχαν εκλείψει. Οι πρώτοι τόποι όπου αναδύθηκε μια διακριτή ελληνική εβραϊκή ταυτότητα βρίσκονταν, όπως η Κεϊλά Κεντοσά Γιάννενα, εκτός Ελλάδας. Οι εβραίοι από την Ελλάδα άρχισαν να ορίζονται ως εθνοτική ομάδα, ως έλληνες εβραίοι, αρχικά στο Άουσβιτς και κατόπιν στην Παλαιστίνη/ Ισραήλ – περιοχές με κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα, όπως και το Λόουερ Ιστ Σάιτς της Νέας Υόρκης, τους μεγάλους ετερογενείς εβραϊκούς πληθυσμούς. Ένα από τα βασικά ενδιαφέροντα του βιβλίου είναι το φαινόμενο αυτό το οποίο θα μπορούσε καλύτερα ίσως να οριστεί ως «υπερεθνική εθνοποίηση» – η εντυπωσιακή δυναμική με την οποία μια ομάδα λαών η οποία ως τότε ανήκε σε μια αυτοκρατορία μετασχηματίστηκε, κυρίως σε πλαίσια εκτός ελληνικών συνόρων, σε ένα λαό με ένα και μόνο εθνοτικό προσδιορισμό.

Είναι μια διαδικασία η οποία κατ' αρχάς γεννήθηκε από τη μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό έθνος-κράτος, αλλά ολοκληρώθηκε με το Ολοκαύτωμα και την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ.

Ρωμανιώτες και σεφαραδίτες

Μιλώντας γενικά, οι έλληνες εβραίοι ανήκουν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: ρωμανιώτες και σεφαραδίτες. Παλαιότεροι αλλά αριθμητικά πολύ λιγότεροι είναι οι ρωμανιώτες, ή *νιώτες*, όπως πολλοί αυτοαποκαλούνται.¹⁹ Πολλοί ρωμανιώτες πιστεύουν ότι έλκουν την καταγωγή από τους εβραίους που μετανάστευσαν από την Παλαιστίνη μετά την καταστροφή του δεύτερου ναού της Ιερουσαλήμ από τους ρωμαίους το 70 μ.Χ. Μερικές ρωμανιώτικες κοινότητες, ιδιαιτέρως αυτή των Ιωαννίνων, υποστηρίζουν ότι οι πρόγονοί τους ήρθαν κάποια στιγμή ανάμεσα στην κατάληψη της Ιερουσαλήμ από τους βαβυλώνιους (586 π.Χ.) και την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Το Διδυμότειχο, οι Σέρρες, η Θεσσαλονίκη, η Βέροια, τα Γιάννενα, η Πελοπόννησος, η Χάλκη και πολλά ελληνικά νησιά ήταν (και σε μερικές περιπτώσεις ακόμα είναι) η πατρίδα πολλών ρωμανιώτικων κοινοτήτων, και ορθώς όλες θεωρούνται –παρά τους μύθους περί κοινής καταγωγής– γηγενείς στην εκάστοτε περιοχή.

Οι ρωμανιώτες εβραίοι είναι στην κυριολεξία «ρωμαίοι εβραίοι». Όπως οι περισσότεροι ελληνόφωνοι ορθόδοξοι χριστιανοί αποκαλούσαν τον εαυτό τους μέχρι τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα ρωμιάς («ρωμαίος»), σε σχέση με τη ρωμαϊκή (δηλ. πρώιμη βυζαντινή) καταγωγή τους, έτσι έκαναν και οι εβραίοι της περιοχής. Για τον ίδιο λόγο ο χάρτης της νοτιοανατολικής Ευρώπης είναι διάστικτος με το τοπωνύμιο «Ρούμελη» και παραλλαγές του· η Ρουμανία είναι το προφανέστερο παράδειγμα. Με τον ίδιο τον αυτοπροσδιορισμό τους οι ρωμανιώτες εβραίοι δείχνουν την κοινή τους κουλτούρα και την κοινή ιστορική καταγωγή τους με μια ποικιλία λαών, μιας μεγάλης περιοχής, οι οποίοι ανάγουν την καταγωγή τους από τα εδάφη της Ελλάδας τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Ο όρος ρωμανιώτης είναι δηλαδή μάλλον γενικός. Μέσα στο ελληνο-εβραϊκό πλαίσιο μετεξελιχθηκε νοηματικά και από τον δέκατο έκτο αιώνα σήμαινε τον μη-σεφαραδίτη, «ντόπιο» εβραίο.

Οι ρωμανιώτες εβραίοι ήταν γηγενείς, σε αντίθεση με τους σεφαραδίτες, των οποίων το όνομα –όπως και των ρωμανιωτών– δηλώνει

νια, ως την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Μέχρι τον εικοστό αιώνα, η έννοια έλληνας εβραίος ήταν ανύπαρκτη. Ούτε η Ελλάδα ήταν καθορισμένη· τα σύνορα της χώρας δεν οριστικοποιήθηκαν παρά μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1833), η Ελλάδα καταλάμβανε ένα μικρό κομμάτι της ηπειρωτικής χώρας (εικ. 3.1, κεφ. 3). Επεκτεινόταν όλο τον δέκατο ένατο αιώνα και μέχρι το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου είχε διπλάσιο μέγεθος. Τέλος, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, της παραχωρήθηκαν και τα Δωδεκάνησα. Μόνο εκ των υστέρων οι εβραίοι από αυτά τα μέρη άρχισαν να θεωρούνται, ως εθνοτική συλλογικότητα, έλληνες εβραίοι. Η Ρόδος είναι ένα από παράδειγμα· ενώ την εποχή της εκδίωξης των εβραίων από τους Ναζί το νησί ανήκε στην Ιταλία, η αφανισμένη εβραϊκή του κοινότητα σήμερα κατατάσσεται από το Γιαντ Βασέμ (την επίσημη αρχή του Ισραήλ για το Ολοκαύτωμα, το Συμβούλιο για τη Μνήμη) ως τμήμα του ελληνικού εβραϊσμού – μια *ex post facto* κατάταξη βασισμένη στο γεγονός ότι η Ρόδος είναι σήμερα ελληνική, η οποία λέει πολύ λίγα, αν λέει κάτι, σχετικά με την ταυτότητα της ίδιας της εβραϊκής κοινότητας.¹⁸

Αυτή η παράδοξη κατηγορία και οι κοινότητες στις οποίες αναφέρεται –μερικές των οποίων αυτοκαθορίζονταν ως ελληνικές, ενώ άλλες όχι– αντικατοπτρίζει το πολυπλόκαμο μονοπάτι που έπρεπε να ακολουθήσουν οι μειονοτικές ομάδες στη μετάβαση από ένα κόσμο αυτοκρατοριών σε ένα κόσμο εθνικών κρατών. Οι εβραίοι οι οποίοι σήμερα αποκαλούνται συλλογικά έλληνες –στο Ισραήλ, τις Ηνωμένες Πολιτείες, σε άλλους τόπους της διασποράς καθώς και στην Ελλάδα– περιγράφονται με έναν όρο ο οποίος για τους προγόνους τους δεν θα είχε νόημα. Με την εξαίρεση κάποιων (κυρίως ρωμανιώτικων) κοινοτήτων (ιδιαίτερα από την Αθήνα και τα Γιάννενα) τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ένας τέτοιος χαρακτηρισμός θα γινόταν δεκτός με έκπληξη. Η Θεσσαλονίκη, πατρίδα εξήντα χιλιάδων εβραίων πριν το Ολοκαύτωμα, δεν έγινε κομμάτι της Ελλάδας παρά μόνο το 1912. Η ιουδαιο-ελληνική κουλτούρα η οποία άρχισε να αναπτύσσεται εκεί τις δεκαετίες του 1920 και 1930 ήταν χωρίς αμφιβολία μια έκφανση τόσο αφομοίωσης, όσο και μιας νέας, διακριτά εβραϊκής, ελληνικής

Έλληνες εβραίοι

Ο Χάι και τα άλλα μέλη της συναγωγής, ρωμανιώτες και σεφαραδίτες, παρ' όλο που τώρα τους ενώνει ο μικρός τους αριθμός, η κοινή θέση τους ως μετανάστες πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς, και η υιοθέτηση ενός ενοποιητικού εθνοτικού όρου –έλληνες εβραίοι– με τον οποίο αυτοχαρακτηρίζονται, έχουν στην πραγματικότητα απίστευτα διαφορετικές καταγωγές. Οι μακρινές ρίζες τους απλώνονται σε μια περιοχή που πιάνει από Πορτογαλία και Ισπανία, τα βόρεια Βαλκά-